

Shi'i Authority within the Nation and the Ummah: National and Transnational Actions of Ayatollah Borujerdi during the Second Pahlavi Era

Mohsen Amin¹

1. PhD in Cultural Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: Mohsen_amin@ymail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 21 April 2025

Received in revised form: 28 May 2025

Accepted: 29 May 2025

Published online: 23 September 2025

Keywords:

Ayatollah Borujerdi; Qom Seminary; Nation-Building; Ummatism; Second Pahlavi Era.

ABSTRACT

During the Second Pahlavi era, the Qom Seminary faced unique challenges. Ayatollah Borujerdi assumed dual responsibilities: preserving and expanding the heritage of the newly established seminary, while also responding to the non-religious and anti-religious policies of the Pahlavi state and its allies. Applying the method of historical sociology, this study explores the approach of Shi'i authority in relation to state policies and the actions of other political and intellectual forces by analyzing Borujerdi's speeches and conduct within the broader context of socio-political developments. Findings indicate that Borujerdi adopted a dual strategy. Domestically, through a policy of "reminding and negotiating," he positioned himself as a representative of the religious institution vis-à-vis other forces. Transnationally, by advancing the strategy of Ummatism, he consolidated Shi'i authority within the broader Islamic community and reinforced his domestic influence through international connections. His national and transnational initiatives effectively countered the competing projects of "Iran without Islam" and "Iranian Islam," thereby contributing to the convergence of Iranians around Islam as a central pillar of national identity.

Cite this article: Amin. M. (2025). Shi'i Authority within the Nation and the Ummah: National and Transnational Actions of Ayatollah Borujerdi during the Second Pahlavi Era. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 15(3): 1-19. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.393404.1783>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.393404.1783>

Introduction

Ayatollah Borujerdi emerged as a pivotal figure in Iran's religious and political landscape during the mid-20th century, a period marked by profound upheaval and transformation. By integrating religious authority with political engagement, he positioned himself as a key actor in the struggle for national sovereignty and identity, particularly against colonial and authoritarian pressures. This paper examines Borujerdi's strategies, his unifying role among diverse factions, and the implications of his leadership for Iranian society and culture. The analysis applies a historical sociological framework to assess Borujerdi's political approach and its impact on Iran's socio-political environment.

Materials & Methodology

This study employs a historical sociological approach to examine Ayatollah Borujerdi's political strategies and their broader implications. The methodology involves the review of primary and secondary sources, including historical texts, scholarly articles, and archival accounts, with particular attention to Borujerdi's interactions with political leaders such as Mossadegh and Kashani. Special emphasis is placed on Borujerdi's coalition-building efforts across ideological divides, highlighting both the successes and challenges of these efforts. This approach facilitates a nuanced understanding of how Borujerdi preserved religious authority while navigating complex and shifting political dynamics.

Discussion & Conclusion

Ayatollah Borujerdi's political strategies generated significant social and political outcomes during an era of intense ideological contestation. His unifying initiatives among the National Front, the Muslim People's Combatant Association, and the Fadaian-e Islam fostered a cooperative spirit critical to confronting the Pahlavi regime and resisting foreign imperialism. Key findings include:

1. **Preservation of Youth from Leftist Ideologies:** Borujerdi's leadership deterred Iranian youth from gravitating toward communism, instead reinforcing clerical authority as guardian of national identity against Western influences.
2. **Cross-Factional Collaboration:** His promotion of collaboration across religious and political factions created a united front, particularly during crises such as the 1953 coup, where nationalist and religious sentiments intersected.
3. **Constraining Authoritarianism:** His strategies helped temper some repressive measures of the Pahlavi regime, preserving the role of Islamic culture in the face of aggressive modernization.
4. **Pathway to Independence:** Borujerdi's emphasis on Ummatism provided momentum for movements aimed at achieving cultural, economic, and political independence.

Despite these achievements, Borujerdi faced serious challenges, especially from the radicalism of groups like Fadaian-e Islam, which threatened coalition stability. His leadership illustrates Bendix's theories in historical sociology, underscoring the significance of social alliances in navigating political change. In conclusion, Borujerdi's legacy lies in his effort to unify disparate religious and political groups, shaping a foundational chapter in modern Iranian history and exemplifying the enduring interplay between religion and politics.

Author Contributions: The author solely conducted all aspects of the research and manuscript preparation.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declares no conflict of interest.

References

- Ahmadi, Mojtaba, et al. (2000). *Chashm-o Cheraghe Marjaeyat: Interviews of Hawzah Magazine with Ayatollah Boroujerdi's Students*. Qom: Boustane Ketab. [in Persian]
- Algar, Hamid. (1992). Religious forces in twentieth-century Iran. In Peter Avery, Gavin Hambly, & Charles Melville (Eds.), *The Cambridge History of Iran* (pp. 732–764). Cambridge: Cambridge University Press.
- Amin, Mohsen, & Shalchi, Vahid. (2021). Shi'ism and Iranian nationality: A critical study of the position of Shi'ism in the theories of Iranian scholars. *National Studies Journal*, 85, 3–28. [in Persian]
- Ansarian Khansari, Mohammad Taghi. (2018). *Haghighati Penhan: Unpublished Memoirs and Documents about Ayatollah Hossein Boroujerdi* (Vol. 2). Qom: Ansarian. [in Persian]
- Bashirieh, Hossein. (2014). *Social Contexts of the Iranian Revolution* (Ali Ardestani, Trans.). Tehran: Contemporary Perspective. [in Persian]
- Bendix, Reinhard, & Collins, Randall. (1998). Comparison in the works of Reinhard Bendix. *Journal of Sociological Theory*, 16(3), 298–312.
- Bodala, Seyyed Hossein. (1999). *Seventy Years of Memory of Ayatollah Seyyed Hossein Bodala*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [in Persian]
- Davani, Ali. (1994). *The Life of Ayatollah Boroujerdi*. Tehran: Motahar. [in Persian]
- Davani, Ali. (1999). *The Honors of Islam* (Vol. 12). Tehran: Islamic Revolution Records Center. [in Persian]
- Davani, Ali. (2003). *Memoirs and Struggles of the Philosophical Hojjat al-Islam*. Tehran: Islamic Revolution Records Center. [in Persian]
- Feirahi, Davood. (2017). *Jurisprudence and Politics in Contemporary Iran: Political Jurisprudence and Constitutional Jurisprudence*. Tehran: Ney. [in Persian]
- Haeri Yazdi, Mehdi. (2002). *Memoirs of Dr. Mehdi Haeri Yazdi* (Habib Lajavardi, Ed.). Tehran: Nader. [in Persian]
- Jafarian, Rasoul. (2002). *Pages from the History of the Qom Seminary*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [in Persian]
- Jafarian, Rasoul. (2012). *Religious-Political Currents and Organizations of Iran*. Tehran: Khaneh Ketab. [in Persian]
- Kamalian, Seyyed Mohsen. (2017). *Celebrities of the Sadr Family*. Qom: Raz-e Ney. [in Persian]
- Karbaschi, Gholam-Hossein. (2000). *Oral History of the Islamic Revolution: History of the Qom Seminary*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. [in Persian]
- Katouzian, Homayoun. (2000). *Mossadegh and the Battle of Power* (Ahmad Tadayon, Trans.). Tehran: Rasa. [in Persian]
- Khajeh Sarvi, Gholamreza. (2006). *Memoirs of Ayatollah Mahdavi Kani*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [in Persian]
- Khansari, Seyyed Mustafa. (2001). Interview with Ayatollah Seyyed Mustafa Khansari. *Hawza Magazine*, 8(43–44), 59–68. [in Persian]

- Khomeini, Seyyed Ruhollah. (2007). *Sahifeh Noor* (Vol. 1). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Manzoor-ul-Ajdad, Seyyed Mohammad Hossein. (1990). *Authority in the Field of Society and Politics*. Tehran: Shiraz. [in Persian]
- Ministry of Intelligence Documents Review Center. (2008). *The 15th of Khordad Uprising According to SAVAK Documents* (Vol. 1). Tehran: Ministry of Information. [in Persian]
- Mirjalili, Mohammad Mahdi. (2004). *Thoughts and Political Positions of Grand Ayatollah Boroujerdi* (Master's thesis). Faculty of Political and Social Sciences, Baqir-ul-Uloom University, Qom. [in Persian]
- Motahari, Morteza. (2001). *Six Articles*. Qom: Sadra. [in Persian]
- Montazeri, Hossein Ali. (1989/1409 AH). *Studies in the Jurisprudence of the Islamic State*. Qom: The International Center for Islamic Studies. [in Arabic]
- Montazeri, Hossein Ali. (2019). *Grand Ayatollah Boroujerdi Narrated by Ayatollah Montazeri* (Mojtaba Lotfi, Ed.). Tehran: Sarai. [in Persian]
- Razavi, Kamal. (2004). The interaction of authority, government, and society during Ayatollah Boroujerdi's marja'iyya. *History of Islam and Iran Quarterly*, 21, 75–116. [in Persian]
- Saikal, Amin. (1992). *Iran's Foreign Policy: The Pahlavi Dynasty and Religious Forces* (Cambridge History). Tehran: Tarh-e-No. [in Persian]
- Soltani Tabatabaei, Seyyed Mohammad Bagher. (1991). Interview with *Hawza Magazine*, 8(43–44), 27–58. [in Persian]
- Tabatabaei, Seyyed Hadi. (2019). *Jurists and the Iranian Revolution*. Tehran: Kavir. [in Persian]
- Vaez-zadeh Khorasani, Mohammad. (2006). *The Life of Grand Ayatollah Boroujerdi: Jurisprudential, Usuli, Hadith and Rijal Contributions*. Tehran: World Forum for the Proximity of Islamic Schools. [in Persian]
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (1995). *Two Centuries of Silence*. Tehran: Mehrgan. [in Persian].

مرجعیت شیعی در میانه ملت و امت؛ کنشگری ملی و فراملی آیت‌الله بروجردی در دوره پهلوی دوم

محسن امین

۱. دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: mohsen_amin@ymail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

کلیدواژه‌ها:

آیت‌الله بروجردی، امت‌گرایی، پهلوی دوم، حوزه علمیه قم، ملت‌سازی.

حوزه علمیه قم پس از پشت‌سرگذاشتن دوره تأسیس، در عصر پهلوی دوم، شرایط خاصی را تجربه می‌کرد. آیت‌الله بروجردی در این دوران، از سویی مسئولیت حفظ و تکوین میراث حوزه تازه‌تأسیس قم را برعهده داشت و از سوی دیگر خود را در برابر تحولات ناشی از سیاست‌های غیردینی یا ضددینی دولت پهلوی و برخی هم‌پیمانان و حتی مخالفان آن مسئول می‌دید. در این مقاله ضمن کاربست روش‌شناسی جامعه‌شناسی تاریخی و تکنیک تحلیل مضمونی تلاش می‌کنیم با تشریح مواضع گفتاری و رفتاری آیت‌الله بروجردی در بستر تحولات سیاسی و اجتماعی این دو دهه، رویکرد مرجعیت شیعه را در نسبت با سیاست‌ها، اقدامات و مواضع سایر نیروهای اجتماعی توضیح دهیم. براساس داده‌های این پژوهش، در شرایطی که دولت و جریان چپ هرکدام به‌نوعی تلاش خود را برای دورکردن عنصر تشیع و روحانیت شیعی از کانون سازه هویت ملی ایرانیان و جایگزینی عناصر مدنظر خود معطوف ساخته بودند، آیت‌الله بروجردی توانست با اتخاذ سیاست «تذکر و مذاکره» در نسبت با دولت و دربار، جایگاه خود به‌مثابه نماینده نهاد مذهب را در میان دیگر نیروهای اجتماعی و سیاسی جامعه وقت ارتقا بخشد. به‌علاوه با استفاده از راهبرد امت‌گرایی، هم جایگاه شیعیان را در میان امت اسلامی تثبیت کند و هم با برقراری ارتباط فراملی، قدرت خود را در داخل تقویت کند. تحلیل‌ها در این مقاله همچنین نشان می‌دهد مجموعه اقدامات ملی و فراملی آیت‌الله بروجردی، دو طرح کلان مدنظر دیگر نیروهای اجتماعی و سیاسی وقت و به‌ویژه دولت پهلوی، یعنی «ایران بدون اسلام» و «اسلام ایرانی» را با شکست مواجه کرد و توانست موجبات همگرایی بیشتر ایرانیان حول رکن اسلامی هویت ملی را بیش از پیش فراهم کند.

استناد: امین، محسن (۱۴۰۴). مرجعیت شیعی در میانه ملت و امت؛ کنشگری ملی و فراملی آیت‌الله بروجردی در دوره پهلوی دوم. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵(۳): ۱-۱۹. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.393404.1783>

© نویسنده‌گان

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.393404.1783>

۱. مقدمه و بیان مسئله

با شعله‌ور شدن آتش جنگ جهانی دوم و اشغال ایران توسط متفقین^۱ و سقوط رضاشاه، از خودکامگی و تمرکز فوق‌العاده قدرت در نهاد شاهی و دربار تا حدودی کاسته شد، اما سیاست‌ها و روندهای کلی چندان تغییری نکرد. در زمینه هویت ملی و ملت‌سازی، تقریباً همان مسیر سیاست‌های رضاشاهی پیگیری شد و البته محصولات آن ساختارهای تأسیس شده مانند آموزش عمومی، سربازی و حمایت از زبان فارسی به‌منزله زبان رسمی و ملی کشور یکی‌یکی نمودار شد.

گروهی از روشنفکران و سیاستمداران که تا پیش از این، سلطنت پهلوی را حصن حصینی در برابر تحقیرهای سابق می‌دیدند و اساساً با همین حجت، تلخی خودکامگی شخصی مانند رضاشاه را از پس آرمان مشروطیت تحمل کرده بودند، بیش از پیش به بن‌مایه‌های نژادی و باستان‌گرایانه ملیت ایرانی میل کردند یا به پناه احزاب ملی‌گرا لولیدند.^۲ گروهی از پس این تحقیر تاریخی، عطای ملیت و هویت ایرانی را به لقایش بخشیدند و راه عبور از ناسیونالیسم را برگزیدند و برخی مانند روحانیان شیعه نیز که ملت‌سازی را در دستور کار خود قرار داده بودند، راه وسط را در میانه ناسیونالیسم افراطی و آنچه عبور از ناسیونالیسم خوانده می‌شد، انتخاب کردند.

حوزه علمی‌قم نیز که قریب به دو دهه از عمر آن می‌گذشت، پس از رحلت زعیم مؤسس و سردرگمی محدود، بار دیگر به دست زعیمی روحانی افتاد و تحت مدیریت او، هم مسیر آغازشده توسط شیخ عبدالکریم ادامه یافت و هم دستاوردهای بیشتری برای تشیع، روحانیت و ملت‌مذهبی در ایران به ارمغان آمد. در این دوره، آیت‌الله بروجردی به بازیگری اصلی در معادلات داخلی کشور بدل شد و علی‌رغم اینکه از مداخله مستقیم یا مخالفت شدید با شاه و دولت پرهیز داشت، از قدرت نفوذ زیادی میان توده‌های ملت و همچنین توانایی نظارت و هدایت قابل توجهی در رابطه با سیاست‌های پهلوی پسر برخوردار بود.

در این دوران، روحانیت رفته‌رفته به بازیگری جدی در عرصه عمومی جامعه ایرانی بدل شد. همچنین حول محور حوزه علمی‌قم، وضعیتی که از مشروطه تا استبداد رضاشاه برای نهاد مذهب در ایران پیش آمده بود، تغییر کرد. در همین بازه، جوانان و دانشگاهیان بیش از پیش با زعیم قم احساس نزدیکی کردند و به دلیل کنشگری آیت‌الله بروجردی، تمایل بیشتری به روحانیت نشان دادند؛ امری که می‌توانست نشانه‌ای از موفقیت تغییر مسیر روحانیت شیعه در ایران و به‌ثمرنشستن تلاش‌ها برای تأسیس مرکزی مذهبی در جغرافیای ایران باشد؛ به‌خصوص آنکه در این دوران، ایده‌ای نه‌چندان جدید، اما تا حدی به‌حاشیه‌رفته بار دیگر به میدان آمده بود و ایران را «مرکز تشیع» و «تنها کشور متعلق به جعفر بن محمد» معرفی می‌کرد.^۳

البته همگام با این تحول، دیگر نیروهای اجتماعی نیز از پیشبرد اهداف خود غافل نبودند و نظر به اینکه تشیع همواره جزئی اساسی از هویت ایرانیان را تشکیل می‌داده (امین و شالچی، ۱۴۰۰)، در کشمکش دائمی با نهاد مذهب و نمایندگان روحانی آن قرار داشتند. در چنین وضعیتی، رکن مذهبی هویت ملی ایرانیان مسئله‌مند شد و کنشگری روحانیت در نسبت با ملاحظات هویتی سایر بازیگران اجتماعی اعم از دولتیان، جریان چپ با همه شاخ و برگ‌هایش و همچنین بهائیت که در دوره پهلوی زمینه مناسبی برای توسعه کمی و کیفی یافته بود، معنادار شد. باین‌حال، عمده تمرکز ما در مقاله حاضر به نمونه اقدامات ملت‌سازانه و دین‌گريزانه یا دین‌ستیزانه دولت پهلوی و جریان چپ معطوف خواهد بود و به فراخور، جریان بهائیت را نیز که رقابت‌ها و بلکه تضادهای ارزشی و راهبردی روشنی با جریان روحانیت شیعه داشت، مطالعه خواهیم کرد. با این مقدمه، پرسش اصلی ما در مقاله حاضر این است که آیت‌الله بروجردی در نقش نماینده نهاد مذهب، در مواجهه

۱. اشغال کوتاه‌مدت ایران در بازه ۲۵ آگوست تا ۱۷ سپتامبر ۱۹۴۱ (مصادف با ۳ تا ۲۷ شهریور ۱۳۲۰)

۲. برای نمونه حزب «سومکا»، یک حزب کارگری ایرانی مبتنی بر ایدئولوژی ناسیونال-سوسیالیسم، در همین سال‌ها شکل گرفت و مشخصاً از سوی آلمان نازی حمایت می‌شد.

۳. بنگرید به: جعفریان (۱۳۸۱: ۱۵۵)

با سیاست‌های ملت‌سازانه دولت پهلوی از یک سو و رویکردهای نیروهای دیگر نظیر جریان چپ که در تضاد با باورهای دینی قرار می‌گرفت، چه راهبردهای بدیلی اتخاذ کرد.

پیشینه پژوهش

دوران زعامت آیت‌الله بروجردی، به چند علت از جمله وضعیت ویژه دین و جامعه ایرانی در پس انقلاب مشروطه و جنگ‌های جهانی، ظهور نیروهای اجتماعی و سیاسی جدید و رقابت آن‌ها با یکدیگر، بروز و ظهور پیامدهای سیاست‌های هویتی و ملت‌سازانه پهلوی نخست، وضعیت جهان اسلام و نقش‌آفرینی بروجردی به مثابه مرجعیت عامه شیعیان ایران و جهان و مواردی از این قبیل، از آن دست دوره‌های بااهمیت تحلیلی در تاریخ معاصر ایران به‌شمار می‌آید. از این جهت، گوشه‌های متنوعی از این تجربه در پژوهش‌های متعددی محل توجه صاحب‌نظران ایرانی و غیرایرانی قرار گرفته است. در ادامه به اختصار، اشاره‌ای به نمونه‌هایی از این پژوهش‌ها داریم.

الگار (۱۳۷۱) در «نیروهای مذهبی ایران در سده بیستم» به گوشه‌هایی از اقدامات و ابتکارات آیت‌الله پرداخت، اما تفاوت کار او با پژوهش حاضر این است که در اینجا، مشخصاً پویایی‌های ملی و فراملی کنشگری‌ها را مدنظر قرار داده‌ایم. همچنین دوانی (۱۳۷۳) در کتاب زندگانی زعیم بزرگ عالم تشیع آیت‌الله بروجردی نگاهی عمومی و البته جامع به طیف وسیعی از دیدگاه‌ها، کنش‌ها و واکنش‌های آیت‌الله بروجردی داشت و با رهیافتی بیشتر توصیفی، به شرح اقدامات ایشان پرداخت. رضوی (۱۳۹۷) در مقاله «برهم‌کنش مرجعیت، حکومت و جامعه در دوران مرجعیت آیت‌الله بروجردی» بیش از آثار پیش‌گفته به رهیافت روشی مقاله حاضر نزدیک شده است، اما همچنان از حیث موضوعی با آنچه در اینجا محل توجه قرار گرفته، فاصله دارد. البته در خصوص اندیشه‌های سایر مراجع معاصر نظیر آیت‌الله نائینی (امین، ۱۴۰۲) نیز پژوهش‌های نزدیک به روش و رهیافت مقاله حاضر انجام شده است که در روش قرابت، و در موضوع تمایزهایی با مقاله پیش‌رو دارند.

در مجموع با اشاره به این نمونه‌ها از میان تعداد پرشمار مقاله، کتاب و پایان‌نامه‌های مرتبط با تجربه آیت‌الله بروجردی در قامت زعیم شیعیان ایران و جهان، به‌نظر می‌رسد پژوهش حاضر از دو حیث روشی (کاربست جامعه‌شناسی تاریخی مجاورتی) و موضوعی (کاوش در کوشش‌های ملی و فراملی مرجعیت قم)، با پیشینه خود تمایز دارد و افقی جدید در پژوهش‌های مرتبط می‌گشاید.

۳. زمینه و زمانه آیت‌الله بروجردی با تمرکز بر تحولات ملیت

آیت‌الله بروجردی پس از پذیرش زعامت حوزه قم، عمده توجه خود را به پاسداری از میراث حوزه معطوف کرد و کوشید با حفظ و توسعه نهاد مذهب، بسیاری از عقب‌رفت‌ها و انحرافات جامعه ایران و فراتر از آن شیعیان جهان را جبران کند. در این مسیر البته کنشگری بروجردی تفاوت‌هایی با شیخ عبدالکریم داشت، اما نقطه اشتراک آن‌ها در مواجهه با قدرت سیاسی این بود که تا حد امکان، مقابله‌ای مستقیم با شاه و دولت پهلوی نداشته باشند و صرفاً از طریق احیای حوزه و تثبیت جایگاه اجتماعی خود نزد مقلدان، برنامه فرهنگی و سیاست مذهبی خود را پیش ببرند. در این راستا، برخی پژوهشگران معتقدند: «تصور عمده علما و روحانیت به استثنای عده‌ای از فداییان اسلام، بر این نظریه استوار بود که می‌شود با شاه به‌گونه‌ای کنار آمد که مصالح دین و کشور محفوظ باشد. آیت‌الله کاشانی و آیت‌الله بروجردی هر دو بر این عقیده بودند. آن‌ها برخی ناهمخوانی‌های رفتار سلطان با اندیشه‌های دینی را به غرور و جوانی شاه نسبت داده و همواره کوشش می‌کردند تا دیدگاه‌های مذهبی را گوشزد کنند» (میرجلیلی، ۱۳۸۳: ۸۱).

در کنار راهبرد سکوت و تعامل، اما اوضاع سیاسی کشور در دوران پهلوی دوم، شرایط خاص و البته متفاوتی داشت. زمانی که رضاشاه به سلطنت رسید، قدرت قاهره‌ای داشت که مقاومت سیاسی در برابر آن، ممکن بود به قیمت نابودی حوزه علمی در جامعه ایرانی بینجامد، اما در عصر پهلوی دوم که تقریباً با مرجعیت عامه آیت‌الله بروجردی هم‌زمان بود، شاه جوانی بر سر کار آمده بود^۱ که گرچه مانند پدرش نگاهی

۱. برای نمونه در ابتدای به‌قدرت‌رسیدن پهلوی دوم، «ازهم‌گسیختگی‌هایی که در نتیجه جنگ جهانی دوم و مداخله قدرت‌های رقیب بریتانیا، ایالات متحده و اتحاد شوروی در ایران پدید آمده بود، موجب ازسرگیری فعالیت‌های سیاسی تحت شرایط آزادی نسبی شد. علما سریعاً برای بررسی امکانات تازه قدم به پیش گذاشتند: آن‌ها

عمل‌گرایانه به دین و روحانیت داشت، اما بیش‌ازپیش برای آزادی‌های فردی ارزش قائل بود و به‌خصوص در مواجهه با چپ‌ها که آن زمان در ایران منتشر شده بودند، به سپر دین و معنویت امید بسته بود.^۱ آیت‌الله بروجردی نیز از این فرصت نهایت استفاده را برد و با اضافه کردن روش تذکر^۲ و مذاکره^۳ به سیاست سکوت، اقتدار حوزه علمیه را به آن بازگرداند، جایگاه مذهب در جامعه پرتلاطم آن روزگار را ترمیم کرد و بدون آنکه به‌منزله نیروی سیاسی معارض یا مبارز شناخته شود، به مبارزه‌ای فرهنگی با سیاست‌های سکولاریستی دولت پهلوی مبادرت ورزید.^۴ به‌واسطه اتخاذ این رهیافت، محمدرضا نیز مجبور شد بیش از پهلوی پدر در مقابل علما و زعیم حوزه قم محافظه‌کاری کند.^۵

شایان ذکر است که پس از آیت‌الله حائری یزدی، به سه علت، جایگاه مذهب و حوزه‌های علمیه به‌منزله نهاد روحانیت در ایران به‌شدت تضعیف شده بود. اول اینکه تجربه مبارزاتی علما، روحانیت را در ایران و عراق به نوعی اغما فروربرده بود و ضربه موج سکولارشدن چنان قوت داشت که نهاد مذهب را تا حد زیادی دچار گنجی موقت کرد. دوم آنکه سیاست‌های دین‌ستیزانه رضاشاه با موضع خودکامگی عجین شده بود و این تلقی را در جامعه شکل داده بود که مذهب یکی از عوامل سیه‌روزی ایرانیان است. سوم آنکه شرایط بیرونی مانند جنگ‌های جهانی و نبود یک مرجع مذهبی مقتدر در ایران، زمینه‌ای فراهم آورده بود که نهاد مذهب در ایران، هم از نظر اقتصادی و هم از لحاظ سیاسی و اجتماعی نحیف و ضعیف شود. در کنار این شرایط، از جمله امواج سهمگین و جریان‌های مختلف فکری و سیاسی که در تاریخ زعامت آیت‌الله بروجردی بر جامعه سایه افکنده بود، می‌توان به قدرت‌یابی انواع گروه‌های چپ نظیر حزب توده، جریان اسلام سیاسی مانند کاشانی و نواب، ناسیونالیست‌ها و پان‌ایرانیست‌ها و همچنین جریان بهائیت اشاره کرد که مرحوم بروجردی در مواجهه با هر یک، سیاستی برگزید و

خواستار لغو ممنوعیت برگزاری مراسم محرم و رفع ممنوعیت پوشش اسلامی برای زنان شدند. محمدرضا شاه هم که هنوز جای خود را محکم نکرده بود، تسلیم این تقاضاها شد» (الگار، ۱۳۷۱: ۲۸۹).

۱. «همین که هیمنه کاذب رضاشاه شکست، تمام اقدامات او نیز کنار رفت. آیت‌الله آقا حسین قمی (۱۲۸۲-۱۳۲۵) که در حوادث کشف حجاب و واقعه گوه‌رشاد تبعید شده بود، تیرماه ۱۳۲۲ پیروزمندانه به کشور برگشت و خواسته‌های پنج‌گانه خود [از قبیل توقف قانون منع حجاب، استرداد موقوفات غصب‌شده، داشتن دروس شرعی در مدارس جدید و مختلط‌نودن، مذاکره با دولت سعودی برای بازسازی بقاع بقیع و اصلاح ارزاق عمومی در کشور] را به دولت قبولاند» (فیرحی، ۱۳۹۶: ۴۳۵).

۲. برای نمونه ملاحظه متن این تلگراف کوتاه و فوری شایان درنگ است: «مطالبی لازم است تذکر دهم. مستدعی است یک نفر از بستگان خودتان را که از هر جهت مورد اطمینان و لایق این معنی باشد به‌فوری به قم اعزام فرمایید که مطالب را بدون تبدیل به عرض برسانم» (منظور الاجداد، ۱۳۷۹: ۴۳۵-۴۳۶). مصادیقی مانند عنایت به اوقاف و اجرای وقف‌نامه‌ها، حق رأی زنان، ضرورت توقف قطار برای ادای نماز توسط مسافران، توجه ویژه به تعلیمات دینی و شرعی در مدارس و همچنین تأسیس مؤسسه عطف و تبلیغات اسلامی در کنار الزام دولت به برقراری رابطه با دولت سعودی و... نمونه‌هایی از این تذکرات هستند که مشخصاً از موضعی بالا-از سوی نهاد مرجعیت و زعامت حوزه قم- به دولت یا دربار ابلاغ شده است. نمونه دیگر آنکه در ملاقات حضوری و در تخطاب مستقیم به شاه می‌گوید: «قدری به اسلام تشبیه داشته باشید» (کرباسچی، ۱۳۸۰: ۱۵۴) یا در ماجرای اراده ارتش به برگزاری جشن چهارشنبه‌سوری به او نهیب می‌زند و می‌نویسد: «احترامی که ما برای شما قائلم و تعبیر خلد الله ملکه را درباره شما به کار می‌بریم، در صورتی است که شما شاهی باشید که طبق مذهب شیعه عمل کنید که مخالف آتش‌پرستی است. اگر بخواهید با این امر موافقت کنید، روابط ما با شما قطع خواهد شد و اختلاف ما همان اختلافی است که از اول، اسلام با آتش‌پرستی داشته است» (بدلا، ۱۳۷۸: ۷۰).

۳. علاوه بر تذکر، یکی دیگر از ابعاد مواجهه آیت‌الله بروجردی با سیاست‌های دولت پهلوی، مذاکره بود؛ برای مثال در قضیه هشدارهای برخی از علما نسبت به غفلت و تغافل دولت از مسائل دینی و شرعی در مدارس، آیت‌الله طی نامه‌ای از یکی از نمایندگان خود می‌خواهد ضمن فراهم کردن «مدارک متقن»، «با دولت مذاکره شود» (انصاریان خوانساری، ۱۳۹۷، ج ۳: ۴۸۵). نمایندگانی نیز از سوی بروجردی نزد شاه می‌رفتند تا با او به مذاکره بپردازند. فلسفی و خمینی دو مذاکره‌کننده آیت‌الله با شاه بودند که هر یک در مسائل مختلفی مانند بهائیت، مصوبات دولت و مجلس، برنامه‌های درسی و مواردی از این دست مستقیم با دربار مذاکره کردند.

۴. برای نمونه، آیت‌الله در سال ۱۳۳۸ با «تغییر خط فارسی به لاتین» که پیش‌تر در ترکیه اجرا شده بود، به‌شدت مخالفت کرد و همین مخالفت موجب شد خط و زبان فارسی تا حد زیادی از تغییر مصون بماند و این‌گونه بعد اسلامی و عربی هویت ایرانی حفظ شود.

۵. آیت‌الله بروجردی چندان موافق اصلاحات ارضی نبود (به‌دلیل وجوهات یا به‌دلیل حقوق مردم و خوانین) و در پاسخ به شاه که گفته بود همه دنیا این اقدامات (اصلاحات ارضی) را انجام داده‌اند، گفته بود: «دنیا کارهای دیگر هم کردند. آن‌ها سلطنت را هم کنار گذاشتند و جمهوری به‌وجود آوردند. کار دنیا چه کار دارد به مسائل دینی؟!». همچنین سید بروجردی چنان هیبتی در ایران داشت که شاه نتوانست اصول موسوم به لوائح شش‌گانه (آنچه بعدها به نوزده اصل افزایش یافت و به انقلاب سفید شاه و ملت شناخته شد) را در زمان حیات ایشان ابلاغ کند (منتظری، ۱۳۹۸: ۱۵۷-۱۵۸).

به‌نحوی کوشید تا شرایط را به نفع اهداف خود اداره کند و نهاد مذهب را از موضع ضعف (رضوی، ۱۳۹۳: ۹۷) به وضعیت اقتدار برساند. جعفریان (۱۳۹۱) با اشاره به نقش فزاینده حزب توده و بهائیت در جامعه ایرانی، دو خطر عمده‌ای که مذهب را در آن بازه درگیر خود کرده بود، چنین توصیف کرده است: «از لحاظ دینی برای دین در این مقطع دو خطر عمده وجود داشت: نخست حزب توده که مرام مارکسیسم را میان جوانان نشر می‌داد و متدینین، ملی‌ها و رژیم پهلوی همه با آن درگیر بودند. دوم خطر بهائیت بود که تنها و تنها متدینین روی آن حساسیت داشتند و پس از شهریور بیست متوجه نفوذ آن در دستگاه اداری پهلوی شده، به مبارزه با آن پرداختند. طبعاً در نگاه متدینین، خطر بهاییان نه‌تنها کمتر از حزب توده نبود، بلکه پس از سرکوبی حزب توده در سال‌های ۳۲-۳۶ خطر بهائیت جدی‌تر هم شده بود» (جعفریان، ۱۳۹۱: ۴۵۲؛ همچنین بنگرید به جعفریان، ۱۳۸۱: ۹۱-۹۲).

۳-۱. حرکت به سمت قم؛ آغازی بر زعامت عامه

ورود بروجردی به قم و حمایت مدرسان تراز اول حوزه قم از ایشان سبب شد اولاً جایگاه سنی و سنتی زعامت قم که پس از رحلت شیخ مؤسس به مشکل خورده بود، باز احیا شود و دوم، توازی که برای سرازیر شدن وجوهات مقلدان میان قم و نجف لازم بود، حاصل شود. سید صدرالدین صدر نیز در این مسیر تلاش کرد با کمک به تثبیت آیت‌الله بروجردی در مقام زعامت حوزه علمیه، نقش خود را در انتقال این جایگاه ایفا کند.^۱ از این‌رو، برخی از فضلاء حوزوی، حضور آیت‌الله بروجردی در این شهر را «علت مبقیه» حوزه دانسته‌اند که با وجود سیاست‌های ضد مذهبی دولت پهلوی، امید چندانی به استمرار و بقای آن وجود نداشت.^۲

اما اقدامات بروجردی به تعبیری در تناظر با فعالیت‌های دو رقیب اصلی حوزه قم در فرایند ملت‌سازی قرار می‌گرفت. در ادامه به نوع مواجهه آیت‌الله با دو دسته از این رقبا که عبارت بودند از جریان چپ و دولت پهلوی اشاره می‌کنیم و از پس نحوه تعامل زعیم حوزه با هریک از این نیروها، دلالت‌هایی در باب تکوین ملتی شیعی در ایران عصر پهلوی توسط روحانیت شیعه و حول محور حوزه علمیه قم استخراج می‌کنیم که در مسیر مدعیات کلی ما در این مقاله قرار خواهند گرفت.

۳-۲. جریان چپ

در عصر پهلوی پسر، اجمالاً سه دسته روشنفکری در کشور قابل‌شناسایی است. دسته نخست، حزب توده و چپ‌هایی بودند که ریشه در دوره‌های قبلی داشتند و به‌طور خاص از جنبه مالی، فکری و سیاسی از سوی شوروی حمایت می‌شدند. دسته دوم، ملی‌گرایانی بودند که عمدتاً گرایش پسااستعماری داشتند و از این حیث در ظاهر با دولت و دربار دارای قرابت‌هایی بودند، اما به‌واسطه برخی اختلاف‌نظرها، گاهی مواضعی ضد دولت پهلوی اتخاذ می‌کردند و بعضاً به مقابله با آن دست می‌زدند. از میان این گروه از نخبگان، عده‌ای گرایش‌های باستان‌گرایانه داشتند و در احزاب پان‌ایرانیست و مانند آن قرار می‌گیرند و دسته‌ای، ملی-مذهبی بودند یا سوبیه‌های نژادی و باستانی کم‌رنگی داشتند. دسته سوم نخبگان روشنفکر بودند که عموماً وجهی ضد غربی داشتند و به تبعیت از جریان‌های جهانی، از بازگشت به خود، سنت‌گرایی و... سخن می‌گفتند.

برای ذکر نمونه‌ای از میان دسته‌های فوق، روشنفکرانی که وارد عرصه سیاست شدند و با گرایش‌های ملی یا ملی-مذهبی در پی کسب سهم خود از قدرت و اجرای آرمان‌های خود برآمدند می‌توان به جریان «جبهه ملی» اشاره کرد که در بازه‌هایی روابط حسنه‌ای نیز با روحانیت داشت. از آنجا که نهضت ملی شدن صنعت نفت به رهبری مصدق و کاشانی از آن جریان‌های اثرگذار بر تاریخ و جامعه و طبعاً ملت و ملت‌سازی

۱. بنگرید به: کمالیان (۱۳۹۶: ۵۹۷-۷۷۰)

۲. خوانساری (۱۳۷۰) وضعیت آن روز حوزه و نقش آیت‌الله بروجردی در حفظ و حراست آن را این‌گونه توصیف می‌کند: «راجع به حوزه علمیه قم باید بگوییم علت مبقیه حوزه علمیه قم بودند؛ زیرا پس از فوت آیه الله حاج شیخ عبدالکریم یزدی، در تمام حوزه بیش از چند صد طلبه به چشم نمی‌خورد. آن هم شمشیر میرغضب رضاخان بالای سرشان. رضاخان نفس‌ها را بریده بود، ایشان به حوزه علمیه قم رونق علمی بخشید، حوزه را احیا کرد و به طالب علم آبرو داد» (خوانساری، ۱۳۷۰).

در ایران معاصر بود، در ادامه به این رخداد تاریخی می‌پردازیم و می‌کوشیم ضمن تشریح مواضع آیت‌الله بروجردی در رابطه با فرارزوفرودهای این نهضت، شیوه مواجهه ایشان را با این رقیب روشنفکر در امر ملت‌سازی روشن کنیم.

۱-۲-۳. نمونه جبهه ملی و نهضت ملی‌شدن صنعت نفت

در اینکه نهضت ملی‌شدن صنعت نفت در تاریخ ایران نقش شگرفی داشت، شکی نیست. همچنین طبیعی است که روحانیت از گروه‌ها و جهات مختلف نسبت به آن واکنش داشته باشند، اما با گذر از جزئیات می‌توان گفت «قدر متقن این است که تا مقطعی از جنبش، آیت‌الله کاشانی و عده‌ای از علمای حوزه علمیه از نهضت ملی‌شدن صنعت نفت حمایت کردند، اما در مورد واکنش و نقش آیت‌الله بروجردی نظرات گوناگون ابراز شده است» (میرجلیلی، ۱۳۸۳: ۸۶)؛ برای مثال سید محمدباقر طباطبایی سلطانی می‌گوید: «آیت‌الله از حضور روحانیت در مشروطه خاطره خوبی نداشت و قضیه ملی‌شدن صنعت نفت هم برای ایشان چندان روشن نبود و مطمئن به نتایج آن نشده بود. از این جهت، نسبت به آن فعالیتی نکرد و در این باره گفت: من در قضایایی که وارد نباشم و آغاز و پایان آن را ندانم و نتوانم پیش‌بینی کنم وارد نمی‌شوم. این قضیه ملی‌شدن صنعت نفت را نمی‌دانم چیست، چه خواهد شد و آینده در دست چه کسی خواهد بود. البته روحانیت به هیچ‌وجه نباید با این حرکت مخالفت کند که اگر با این حرکت مردمی مخالفت کند و این حرکت ناکام بماند، در تاریخ ایران ضبط می‌شود که روحانیت سبب این کار شده، لذا به آقای بهبهانی و علمای تهران نوشتم که مخالفت نکنند.»^۱

همچنین ملی‌گرایی رهبران این مخالفت‌ها نه تنها مورد تأیید کامل نهاد مذهب نبود، حتی شاه نیز با آن به مخالفت برخاسته و تعبیر «ملی‌گرایی منفی» را در خصوص آن به کار برده بود (سایکل، ۱۳۷۱: ۱۵۹). با این همه، روشن است که موضع آیت‌الله اگرچه حمایت قطعی و علنی از نهضت نبود، مخالفتی هم نداشت و در نقل قولی که آمد، اساساً مخالفت با چنین حرکت مردمی‌ای را به صلاح نمی‌دانست؛ به‌خصوص آنکه عموم جریان‌های دینی در کشور و سایر علما و خطبا با مشی بیگانه‌ستیزانه مصدق همراهی داشتند و در این زمینه حمایت‌هایی از او به عمل آوردند.^۲

علاوه بر جریان ملی، مشابه چنین موضعی در مواجهه با فعالیت‌های انقلابی فداییان نیز اتخاذ شد که به روشنی گویای این بود که آیت‌الله بروجردی، اولاً هدف و اولویت دیگری دارد و به همین سبب، چندان به تقابل سیاسی با دولت مستقر بها نداده و اجازه نمی‌دهد برنامه کلان‌ترش با این مداخلات جزئی و موقتی دچار خدشه شود یا به کلی از سوی دربار مورد مخالفت قرار گیرد. دوم آنکه احتیاط زیادی در تشخیص مسئله داشت و از ورود دفعی به امور سیاسی استنکاف می‌کرد. با این همه، همواره می‌کوشید بدون اعلام موضعی قطعی یا تماماً سلبی و ایجابی، هم فاصله خود با قدرت را حفظ کند و مردمی بماند و هم در دام و تله‌های سیاسی اسیر نشود.

۳-۳. دولت؛ مواجهه با دو مانع مارکسیسم و اسلامیسیم

سیاست‌های حامی‌پرورانه محمدرضا شاه (بشیریه، ۱۳۹۳: ۸۱) نوعی یارگیری در شرایطی بود که ایدئولوژی‌های سرکوب‌شده عصر پهلوی پدر هر روز سر از خاکستر سکوت برمی‌داشتند و ذیل عناوین مختلف اعلام موجودیت می‌کردند. نمونه برجسته این کوشش‌ها، رواج بیشتر موج چپ‌گرایی (کمونیستی و اسلامی) است که از زمینه‌های اولیه خود به ایران آمدند و طرفدارانی برای خود دست‌وپا کردند. همچنین در بدنه دولت و دربار نیز کوشش‌های مشترک میان سازمان‌ها و افراد تأثیرگذار عهد پهلوی برای بر ساخت سنتز دینی و معنوی برای مقاومت در

۱. مصاحبه با ایشان (پسرعمه و مشاور آیت‌الله بروجردی): <https://psri.ir/print.php?id=du^bci^9n^۲۲> بازبایی شده در تاریخ ۲۴ فروردین ۱۴۰۴

۲. برای نمونه، «جامعه علمیه تهران» در سال ۱۳۳۱ طی اطلاعیه‌ای، «پشتیبانی کامل از تجدید زمامداری جناب آقای دکتر مصدق را برای به‌پایان رساندن این جهاد عظیم و اصلاح مفاسد به مقامات مختلفه، خاصه نمایندگان مجلسین» اعلام کرده است. علاوه بر این، رجالی مانند آیت‌الله ملاعلی همدانی، شیخ حسینعلی راشد، سید محمدتقی خوانساری، آیت‌الله چهارسوقی، آیت‌الله خراسانی، آیت‌الله سید محمدعلی انگنجی، آیت‌الله سید مجدالدین مصباحی، آیت‌الله محمدرضا کلباسی و شماری دیگر از علما و چهره‌های دینی سراسر کشور به فراخور حمایت خود را از مصدق، نهضت ملی و دولت وی اعلام داشته‌اند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ضمیمه).

برابر دو جریان (چپ کمونیستی و اسلام‌گرایی) یکی از نمودهای اساسی تلاش برای ملی‌سازی دین و مذهب در ایران است که در ایده «اسلام ایرانی» کسانی مانند هانری کربن و... مشهود است.^۱

در مقابل اقدامات دولت و رقبای چپ‌گرای آن، انجمن‌های مذهبی نیز در آن روزگار نقش پررنگی در تربیت دینی جامعه و پیشبرد برنامه‌های ملت‌سازانه روحانیت شیعه ایفا می‌کردند. در این زمینه، گزارشی که مجله «آیین اسلام» منتشر کرده شایان توجه است: «واقعاً خدا به گردانندگان جامعه تعلیمات اسلامی توفیق بدهد. اگر در این چند سال اخیر جامعه تعلیمات اسلامی نبود، اگر دبستان‌ها و دبیرستان‌هایی تحت مراقبت جامعه نامبرده نبود، امروز از دانش‌آموزان نواآموز ما احدی پیدا نمی‌شد که قرآن را درست بخواند، ولی در اثر سعی و کوشش عده‌ای از مردم خداپرست و اهتمام هیئت‌مدیره جامعه مزبور، فرزندان رشیدی تربیت شده‌اند که اصول دین و مذهب و فروع آن‌ها را با دلایل یاد گرفته و در قرائت قرآن مهارتی به‌دست آورده‌اند که از هر جهت مایه خرسندی و امیدواری است» (جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۲۳-۱۲۴). در همین راستا، منظور الأجداد (۱۳۷۹) با ذکر نمونه‌ای از مکاتبات آیت‌الله قمی را که مغضوب پهلوی پدر بود و به عتبات تبعید شده بود، اما در عهد پسر با عزت و احترام به کشور بازگشت، شاهدهی بر این تغییر راهبرد می‌داند که از اوایل دهه بیستم شمسی پیگیری می‌شد.^۲

از دیگر نقاط عطف تاریخی در دوره زعامت آیت‌الله بروجردی، احیای سوبه‌های نژادی و باستانی هویت ایرانی است که مشخصاً اسلام را دینی عربی و منافای شکوه و جلال ایران و ایرانی می‌دانست. از علل این عطف عنان و باستان‌گرایی شاه نیز می‌توان به مشروعیت‌نداشتن او اشاره کرد که به دلیل رقم‌خوردن کودتا و هم‌پیمانی روشن او با آمریکایی‌ها، می‌رفت تا پهلوی پسر را به شاهی فاقد مشروعیت و محبوبیت بدل سازد. در چنین شرایطی، برخی روشنفکران با دولت و شخص شاه همراه شدند تا با تولید ادبیات در زمینه تاریخ ایران باستان، ایدئولوژی درخوری برای دولت پهلوی فراهم آورند و وجود شاه را ذیل آن برای بخش‌هایی از جامعه ایرانی معنادار کنند. چنان‌که تا حدودی پیداست، این تلاش‌ها به‌هیچ‌وجه از دلالت‌های اسلام-عرب‌ستیزانه خالی نبود و به‌واسطه آنکه حوزه قم و روحانیت علم‌دار دین و مذهب در ایران به‌شمار می‌رفتند، تعریضی مستقیم به ایشان نیز محسوب می‌شد. نگارش کتاب‌هایی مانند دو قرن سکوت^۳ و تأسیس «حزب پان‌ایرانیست» در یک سال، شاهدهی بر این مدعا و نمونه‌ای از این دست تلاش‌های شاه پهلوی و روشنفکران حامی او و اندیشه‌های باستان‌گرایانه است.

در مقابل، با هدایت زعیم حوزه، «دروس دینی» که در عهد پهلوی پدر از مدارس برچیده شده بود، بار دیگر به برنامه درسی مدارس اضافه شد (جعفریان، ۱۳۹۱: ۱۸۰-۱۸۲) که خود گام مهمی در جهت ملت‌سازی مبتنی بر مذهب در کشور بود. افزون بر این، آیت‌الله بروجردی در پاسخ به این سیاست‌های کلان پان‌ایرانیستی که می‌رفت تا ملیت ایرانی را از مذهب به‌سوی ایران، نژاد آریایی و تاریخ باستان منحرف کند و ایدئولوژی ناسیونالیسم باستان‌گرا را به کانون سازه ملیت ایرانیان بیاورد، بحث امت‌گرایی را پیش کشید و کوشید با رسمیت‌دادن به مذهب تشیع در میان سایر مذاهب اسلامی، از این انگاره که «تشیع واکنشی ایرانی به اسلام عربی بوده»، شبهه‌زدایی کند و هویت اسلامی شیعیان را مورد تأکید قرار دهد و نیز با ایجاد مسیری جدید و عام‌گرا در جهان اسلام (تقریب)، در برابر سیاست‌های خاص‌گرا و استثناگرایانه شاه

^۱ در این زمینه بنگرید به: کربن (۱۳۹۸)

^۲ در ادامه پاسخ نخست‌وزیر وقت (سهیلی) به درخواست‌های آیت‌الله قمی را از نظر می‌گذرانیم که به‌وضوح حاکی از بهبود وضعیت روحانیت در عصر پهلوی دوم دارد و نشان می‌دهد آن وضعیت سابق تا چه حد دگرگون شده است:

«تلگراف در هیئت‌وزیران مطرح و تصویب دولت به شرح زیر اشعار می‌شود: ۱. آنچه راجع به حجاب زن تذکر فرموده‌اند، دولت عملاً این نظریه را تأمین کرده است و دستور داده شده که متعرض نشوند؛ ۲. در موضوع ارجاع موقوفات، خاصه اوقاف مدارس دینی به مصارف مقرر آن، از چند ماه قبل دولت تصمیم گرفته است که بر طبق قانون اوقاف و مفاد وقف‌نامه‌ها عمل کند و ترتیب این کار هم داده شد. و این تصمیم دولت نیز تعقیب خواهد شد؛ ۳. در باب تدریس شرعیات و عمل به آداب دینی، برنامه‌های آموزشی با نظر یک نفر مجتهد جامع‌الشرایط، چنان‌که در قانون شورای عالی فرهنگ قید شده منظور خواهد شد و راجع به مدارس که تحت عنوان مختلط دارند، در اول از مننه امکان، پسران از دختران تفکیک خواهند شد؛ ۴. در باب تعمیر بقاع مطهره بقیع به وزارت امور خارجه دستور مؤکد داده شده که اقدامات سابق خودشان را تعقیب و نتیجه بعداً به اطلاع خاطر شریف خواهد رسید؛ ۵. در باب اصلاح ارزاق عمومی در کشور، دولت مشغول اقدام است که از هر حیث آسایش عامه تأمین شود» (منظور الأجداد، ۱۳۷۹: ۲۷۲).

^۳ این کتاب نخستین بار در سال ۱۳۳۰ و به قلم دکتر عبدالحسین زرین‌کوب عرضه شد.

پهلوی بایستد و مقاومت کند؛ سیاستی که می‌کوشید مبتنی بر پاره‌ای مواد تاریخی بر ساخته مستشرقان، ایرانیان را تافته جدا بافته امت اسلامی نشان دهد.

در ادامه به این بحث می‌پردازیم که در گام نخست، چرا آیت‌الله در آن بازه تاریخی، مسیر تقریب و امت را برگزید و در مرتبه بعد، این امت‌گرایی را به چه نحو به سامان رسانید.

۴. چرخش آیت‌الله بروجردی به سمت امت

دولت در عصر پهلوی دوم، هویت ایرانیان و به‌ویژه نسل جوان‌تر آن که تربیت‌شده سیاست‌های نوگرایانه، ناسیونالیستی و البته دین‌زدایانه پهلوی نخست بودند، سخت متأثر شده بود. کار به جایی رسیده بود که مبارزه یا نفی دولت پهلوی، حتی از سوی اقشاری از مردم نیز مورد حمایت قرار نمی‌گرفت. در این اثنا، آیت‌الله بروجردی در قامت قدرتمندترین نیروی مذهبی داخل ایران، با وضعیت پیچیده‌ای مواجه بود؛ از یک سو برحسب تجربیات تاریخ روحانیت و به‌خصوص سرنوشت مشروطیت، چندان به مبارزه مستقیم سیاسی اعتقاد نداشت و حتی زمینه آن را در میان طبقات مردم مهیا نمی‌دید و از سوی دیگر، نمی‌توانست سیطره دولت پهلوی بر همه مقدرات فرهنگی و مذهبی ایرانیان را تحمل کند و ضعف نهاد مذهب و کاهش نفوذ آن در میان ایرانیان را در مقایسه با رشد فزاینده ناسیونالیسم مورد حمایت دولت بپذیرد. در چنین موقعیتی، جهت توجه آیت‌الله بروجردی به کلی از دولت به‌سوی امت برمی‌گردد و این چرخش برای ما به‌مثابه کنشی معنادار می‌شود که مشخصاً به نبرد با ناسیونالیسم ضد‌مذهبی مستظهر به حمایت دولت برخاسته است.

عوامل این تصمیم که به‌طور ویژه با نظر به تاریخ تحولات ملت‌سازی در ایران آن زمان تحلیل شده‌اند به قرار زیرند:
نخست آنکه نتایج سیاست‌های فرهنگی، هویتی و اقدامات ناسیونالیستی پهلوی نخست تا حد زیادی در اواخر عمر سیاسی رضاشاه هویدا شده و معلوم شد که به‌خصوص در امر تربیت دین‌ستیزانه نسل‌های جوان‌تر و دین‌زدایی از جامعه چه گام‌های عملیاتی عیان و نهانی برداشته شده است.

دوم آنکه پیش‌کشیدن ایدئولوژی ناسیونالیسم باستان‌گرا برای شکل‌دهی به هویت ایرانیان و تهی‌سازی هویت ملی از عناصر مذهبی توسط دولت پهلوی موجب شده بود که هرگونه اقدام در کشور لاجرم در چارچوب مفاهیم ناسیونالیستی صورت‌بندی شود. در چنین شرایطی که سخن‌گفتن از مفاهیم ملی و داخلی مانند خدمات اجتماعی درون‌مرزی، لاجرم معنای حمایت از سیاست‌های دولت پهلوی و هم‌نوایی با سکولاریسم را داشت، آیت‌الله بروجردی تصمیم به گشودن دروازه جدیدی گرفت.

سوم آنکه آیت‌الله که به مرجع بالمنازع جهان تشیع تبدیل شده بود، افزون بر دغدغه شیعیان ایران، نسبت به طیف وسیعی از شیعیان اقصی نقاط جهان مسئولیت داشت و به این سبب منطقی می‌نمود که با نگاهی فراملی به مسائل نظر کند. همین موقعیت بروجردی (زعامت متمرکز و جهانی) موجب شد تا مسئله پرسابقه طرد شیعیان از جهان اسلام که به‌نحوی طبیعی پنداشته می‌شد، اولویت پیدا کند.

۴-۱. کیفیت امت‌گرایی آیت‌الله بروجردی

آقا سید حسین در ساحت فراملی، علاوه بر کوشش‌های تبلیغی، دارالتقریب اسلامی^۱ را توسعه داد. درخصوص پروژه امت‌گرایی، او که در جوانی از محضر شیخ فتح‌الله نمازی بهره برده و با این واسطه با فقه مقارن آشنا شده بود، برای جلوگیری از فرقه‌گرایی در ایران و جهان اسلام مسیر جدیدی را در تاریخ معاصر ایران باز کرد. از دیگر استادان مؤثر بر بینش و روش تقریبی آیت‌الله می‌توان به کسانی مانند سید محمدباقر درچه‌ای و شیخ الشریعه اصفهانی اشاره کرد که هریک با نگاهی کلان‌نگر در پی کنارزدن اختلافات و توجه به مسائل اصلی جهان اسلام

۱. «دارالتقریب در سال ۱۳۲۷ شمسی از سوی جمعی از بزرگ‌ترین علمای اهل سنت و مذاهب مختلف و علمای شیعه و با کوشش فراوان مرحوم علامه شیخ محمدتقی قمی که سال‌ها در لبنان و مصر اقامت داشت و با دبیر کلی وی شکل گرفت. [...] اعضای آن از اساتید الازهر مانند شیخ عبدالمجید سلیم، شیخ محمد شلتوت، شیخ ابو زهره، حسن البنا و دیگران و یکی از علمای زیدیه یمن و از علمای شیعه، مرحوم شیخ محمدحسین کاشف الغطا در نجف، مرحوم سید شرف‌الدین و مرحوم شیخ جواد مغنیه در لبنان بودند» (منتظری، ۱۳۹۸: ۱۴۸-۱۴۹).

بودند. با این ملاحظه روشن می‌شود که آیت‌الله بروجردی حتی پیش از تصدی زعامت حوزه، به مباحث اختلاف‌برانگیز (شیعه و سنی) حساسیت داشت و موضعی تقریبی اتخاذ می‌کرد. به‌علاوه با اطلاع از وضعیت جهان اسلام، برای خروج شیعیان از وضعیت درحاشیه‌بودگی دغدغه ویژه نشان می‌داد؛ توجهی که پس از دوره زعامت بسیار پررنگ‌تر شد.^۱

از سوی دیگر، پهلوی دوم به تبعیت از پدرش، به‌هیچ‌وجه اجازه نمی‌داد پایگاه اجتماعی حامیان یکی از شخصیت‌ها بیش از حد مشخصی افزایش یابد؛ چرا که چنین امری را مستقیم موجب تضعیف شأن خود می‌دید. با این ملاحظه، آیت‌الله بروجردی که رفته‌رفته در جایگاه زعیم شیعیان جهان در حوزه قم تثبیت شده بود، یکی از نامزدهای مقابله با رژیم به‌حساب می‌آمد و علی‌رغم دأب غیرسیاسی، فی‌نفسه شخصیتی حساسیت‌برانگیز محسوب می‌شد. در چنین وضعیتی که از سوی اقبال عمومی به آیت‌الله در میان توده شیعیان ایرانی و غیرایرانی افزایش می‌یافت و از سوی دیگر، مطالبات از ایشان به‌منزله یک مرجع اجتماعی، ملی و حتی فراملی در حال تزاید بود، به‌نظر می‌رسد ایشان راهبرد خاصی را در راستای ایجاد توازن قوا اتخاذ کرد. به بیان دیگر وقتی ملاحظه شد که سیاست‌های دولت پهلوی اساساً با اسلام و علی‌الخصوص قالب فقه‌ای و حوزوی آن میانه خوبی ندارد و هیچ فرصتی نیز در اختیار آیت‌الله به‌عنوان یکی از پرطرفدارترین مراجع اجتماعی زمانه قرار نمی‌دهد، تنها راه مهار دولت، برقراری ارتباط فراملی بود.

توجه به این مهم نیز ضروری است که بروجردی در شرایطی گزینه امت‌گرایی را پیش کشید که علاوه بر ایجاد توازن با قدرت مرکزی (ناسیونالیسم باستان‌گرایی متجدد) راه تصاحب آن را از سوی سایر قدرت‌های سیاسی آن روزگار، مانند چپ‌ها (اعم از سوسیالیست‌ها، توده‌ای‌ها و کمونیست‌ها) نیز سد کند. به عبارت دیگر، گرایش به امت اسلامی، در عین اینکه به‌نوعی طرح یادگفتمانی در برابر گفتمان دولتی ناسیونالیسم در داخل بود، به‌دلیل اسلامی‌بودنش، معارضان چپ حکومت را نیز از اینکه سوار بر موج آن شوند یا از آن سوءاستفاده کنند، خلع سلاح کرده بود. این انتخاب همچنین ضلع سومی داشت که با عبرت‌گرفتن از تاریخ مشروطه و امکان قیام جماعت‌های پیرامونی مانند اقوام و عشایر در صورت تضعیف دولت، با طرح گفتمانی اسلامی، امکان واگرایی‌های محتمل ایشان را نیز تا حد زیادی کاهش داده بود.

۵. روش پژوهش

در ادامه، مهم‌ترین مواجعات آیت‌الله بروجردی با موضوع ملیت (کلامی، نوشتاری و رفتاری) به روش تحلیل محتوای مضمونی دسته‌بندی و تحلیل می‌شود. در این روش، پس از مراجعه به متن سخنان، نقل‌قول‌ها، نامه‌ها و برخی مواضع، در گام نخست، گزاره‌های مرتبط با موضوع ملیت استخراج و کدهای مضمونی اولیه از آن‌ها تدوین می‌شود. در مسیری که از اصالت به سمت انتزاع^۲ در حرکت است، از ترکیب مضامین، مقوله‌ها برساخت می‌شود و در آخر، مجموعه مقوله‌های اساسی و کانونی در نسبت با یکدیگر و موضوع پژوهش در شبکه مضامین نمودار می‌شوند. با این ملاحظه، در ادامه و با هدف اجتناب از ذکر جداول متعدد، آنچه از نظر می‌گذرد گام‌های آخر فرایند تحلیل مضامین بیانات و مواضع ایشان است.

۱. مطهری (۱۳۸۰) این علاقه وافر استاد خویش به وحدت اسلامی را این‌گونه توصیف کرده است: «یکی از مزایای معظم‌له توجه و علاقه فراوانی بود که به مسئله وحدت اسلامی و حسن تفاهم و تقریب بین مذاهب اسلامی داشت. این مرد چون به تاریخ اسلام و مذاهب اسلامی آشنا بود، می‌دانست که سیاست حکام گذشته در تفرقه و دامن‌زدن آتش اختلاف چه اندازه تأثیر داشته است و هم توجه داشت که در عصر حاضر نیز سیاست‌های استعماری از این تفرقه حداکثر استفاده را می‌کنند و بلکه آن را دامن می‌زنند و هم توجه داشت که بعد و دوری شیعه از سایر فرق سبب شده که آن‌ها شیعه را نشانند و درباره آن‌ها تصوراتی دور از حقیقت بکنند. به این جهات بسیار علاقه‌مند بود که حسن تفاهمی بین شیعه و سنی برقرار شود که از طرفی وحدت اسلامی که منظور بزرگ این دین مقدس است تأمین شود و از طرف دیگر، شیعه و فقه شیعی و معارف شیعه آن‌طور که هست به جامعه تسنن که اکثریت مسلمانان را تشکیل می‌دهند معرفی شود. [با این ملاحظات] معظم‌له را نباید گفت نسبت به آن مسئله علاقه‌مند بود، بلکه باید گفت عاشق و دل‌باخته این موضوع بود و مرغ دلش برای این موضوع پر می‌زد» (مطهری، ۱۳۸۰: ۲۶۰-۲۶۱).

^۲. Originality

^۳. Abstraction

همچنین ضمن اتخاذ رهیافت «جامعه‌شناسی تاریخی مجاورتی»^۱ مورد نظر رینهارد بندیکس (۱۹۹۸)، مجموعه این مقوله‌ها و مضامین در نسبت با تلاش‌های سایر نیروی‌های اجتماعی وقت تحلیل می‌شود و روایتی جامعه‌شناختی از تاریخ معاصر را سامان می‌دهد که در بردارنده نقش آیت‌الله بروجردی در فعل و انفعالات مرتبط با ملیت و فراملیت در بازه مزبور است؛ تلاشی که بازخوانی صحنه تحولات سیاسی و اجتماعی آن دوران را از دریچه تمرکز بر اقدامات یکی از بازیگران و البته با عنایت به پویایی‌های کلی جامعه ایرانی در گرایش به دین، سیاست مواجهه با دولت و دربار و همچنین جریان‌های چپ، اسلام‌گرا و سنت‌گرا ممکن می‌سازد.

۶. تحلیل داده‌ها؛ کار بست تحلیل مضمونی

پس از استخراج گزاره‌ها و کدگذاری، مضامین اولیه از بیانات آیت‌الله بروجردی معطوف به مسائل و مفاهیم ملی به دست آمد. در گام بعدی، طبق تکنیک مختار تحلیل مضمون، مقولاتی از میان مضامین اولیه می‌سازیم که به نوعی انتزاعی‌تر، مواضع و مواجهات آیت‌الله را در باب امور ملی توضیح دهند. با توجه به مقوله‌های به دست آمده، معلوم می‌شود که بخش عمده‌ای از اهتمامات یا مواجهات در متون بررسی شده در باب مفاهیم و پدیده‌های ملی در پنج محور کلی جای می‌گیرد.

۶-۱. عنایت به مسائل اساسی امت اسلامی

توجه به مسائل جهان اسلام از سوی مرجعیت قم می‌توانست از تزیید بسیاری از بحران‌های سیاسی و اجتماعی که عموماً توسط استعمار در منطقه ایجاد شده بود جلوگیری کند و نیز در تصحیح و تحسین موقعیت شیعیان در مقیاس امت نیز مؤثر باشد. همچنین گفتنی است که توجه مرحوم بروجردی به مسائل امت اسلام، در دو محور کلی قرار دارد. اولین محور، مسئله فلسطین، اشغال یهود و البته همکاری‌های بریتانیا با آنان است که موجب صدور بیانیه و درخواست از شاه، به عنوان شاه مملکت شیعه می‌شود و دومین محور نیز به مسائل و معضلات درونی امت و بی‌خبری و ناآگاهی امت مسلمان، اعم از شیعه و سنی، اختصاص دارد. به بیانی دیگر، دو مسئله کانونی امت اسلام در نظر آیت‌الله بروجردی عبارت بودند از: ۱. «دشمنان خارجی و استعمار» که مشخصاً ذیل «مسئله فلسطین» بروز و ظهور یافته بود و ۲. «پرهیز از تفرقه و لزوم اتحاد مسلمانان» که با آگاهی‌های اندک عمومی و غفلت مردم و حاکمان مسلمان نشان‌دار شده بود.

۶-۲. همبستگی و وابستگی ایرانیت با اسلامیت و تشیع

در میان داده‌های بررسی شده، شاهد این هستیم که آیت‌الله به نوعی همبستگی و وابستگی میان اسلامیت و ایرانیت و همچنین تشیع و ایران قائل است. در این خصوص، مرحوم بروجردی سرنوشت ایران را با سرنوشت اسلام گره می‌زند و متذکر می‌شود که مملکت ایران، سلطنت ایران و همه ایرانیان از آن جهت که مسلمان‌اند و سبقة مسلمانی دارند، مورد تأییدند و توانسته‌اند استقلال و امنیت نسبی را به دست آورند. به بیان دیگر آیت‌الله چه در مقام ثبوت و چه در مقام اثبات سعی دارد اسلام و تشیع را به منزله ستون این جامعه نشان‌دار کند و در سه گانه مردم، دولت و دین از عنوان اخیر به مثابه قوه انسجام‌بخش دو قوه دیگر یاد کند.

آیت‌الله بروجردی اساساً مواضع خود با شاه ایران را به نحوی تنظیم می‌کند که یادآور همان الهیات سنتی است؛ یعنی محمدرضا پهلوی به واسطه تأیید رئیس‌الملة (بروجردی) مشروعیت یافته و برای همین باید در جایگاه «شاه شیعه» در مقابل استعمار بایستد، قضیه فلسطین و منافع مسلمانان ایران و جهان را تأمین کند و با «رعایت احکام شریعت»، «اتحاد مردم و استقلال مملکت» و «دوام سلطنت خود» را تضمین کند. در این چارچوب، البته بروجردی نیز مانند حائری و حتی برخی مشروطه‌طلبان، از دولت مقتدر حمایت می‌کند، اما هم‌زمان می‌کوشد تا هم حمایت خود را مشروط به «رعایت شریعت» کند و هم از «غلطیدن شاه به آغوش اجانب»^۲ پیشگیری ورزد. به همین ترتیب در مبارزه با

^۱. Juxtapositional

^۲. به نظر می‌رسد آیت‌الله از منظری دیگر نیز مبارزه مستقیم یا براندازی شاه پهلوی را مناسب نمی‌دید؛ چراکه معتقد بود: «چه باید کرد که فشار اجانب در کار است و من بیش از این مصلحت نمی‌دانم که دولت تضعیف شود؛ زیرا شاه از خودش اختیاری ندارد و تحت فشار دولت‌های بیگانه است. از یک سو شوروی و از سوی دیگر

بهایت نیز از شاه ایران نیز می‌خواهد به حمایت خود از فرقه ضاله بهاییه پایان دهد و توجهات خود را معطوف به «مذهب رسمی کشور» کند؛ چرا که «مذهب تشیع عامل وحدت ملیت ایرانی» است.

۳-۶. تمرکز بر حوزه علمی و نقش آن در جامعه ایران

مجموعه اقدامات بروجردی در زمینه حراست از حوزه قم به‌طور کلی در دو حوزه کلی دنبال می‌شد: اولی «توجه به امر تعلیم» که تقریباً دغدغه اصلی حوزه علمی و هر نهاد آموزشی است و دومی «تبلیغ و ترویج» که از طریق فعالیت‌های متنوعی به انجام می‌رسید. اقدامات اجتماعی و خدماتی نظیر توسعه و تعمیر مساجد، بنای کتابخانه‌ها، مراکز اسلامی در خارج از کشور و حمایت از ساخت‌وساز مدارس علمی در داخل و خارج از ایران نیز فعالیت‌هایی است که عموماً ذیل دو محور تعلیم و ترویج قرار گرفت و همه با هم به تنومند شدن نهال نهاد مذهب در ایران کمک کرد.

از جمله مقاومت‌هایی که آیت‌الله در زمینه حفظ میراث شیعی حوزه‌های علمی در عصر پهلوی دوم انجام داد می‌توان به «مخالفت با دولتی شدن حوزه» اشاره کرد که متضمن مصونیت بخشی به حوزه از دو نظر بود. اول آنکه بروجردی به تبعیت از راه سلف خود اجازه نداد حوزه قم از سازوکارهای مدیریتی و بروکراسی مرسوم مدارس جدید یا دانشگاه‌های مدرن تبعیت کند و از این طریق، سنت آموزشی و تربیتی حوزه تشیع را از گزند استحاله شکلی و محتوایی نجات داد و کوشید آن میزان از نوآوری‌ها و نوسازی‌هایی را که مطلوب می‌داند، خود در قامت زعیم حوزه قم به اجرا گذارد. دوم آنکه از استقلال مالی حوزه حراست کرد و اجازه نداد با ورود دولت به مدیریت مالی این نهاد مذهبی یا حتی استفاده از برخی موقوفات، ورودی‌های مالی حوزه ایران محدود و ارتباط میان مردم و روحانیت قطع شود؛ امری که عواقب ناگواری داشت و ممکن بود حوزه علمی را از حیز انتفاع ساقط کند.

۴-۶. برداشت نسبتاً مدرن از مفهوم ملت

گرچه پس از مشروطه ابهام و ابهام از ملت و هم‌خانواده‌های آن مانند ملی و ملیت زدوده شد، مشکل دیگری بر استخدام این لفظ در بستر جامعه ایران بار شد که عبارت بود از پیش آمدن ایدئولوژی ناسیونالیسم باستان‌گرا. به دیگر سخن، علمای مذهب که همواره از مفاهیم در معنای متداول آن بهره برده بودند و کمتر برای مفاهیم جدید، اصطلاحی وضع کرده بودند، ناچار بودند برای آنکه تصور نشود با شاه یا روشنفکران ناسیونالیست حامی او همدلی و همنوایی دارند، تا حد امکان از سخن گفتن در زمینه مسائل و مفاهیم ملی اجتناب ورزیدند یا دست کم از طرح چنین تعبیری برای بیان مقاصد خود پرهیز کردند. به تعبیری، گرچه به نظر می‌رسد علمای شیعه در این دوران اجمالاً از ملت و ملیت، برداشت‌های مدرن یا شبه‌مدرنی داشتند و هریک به‌نحوی و با استثنائاتی^۱ به «ملت ذی‌حق» قائل بودند، برای درامان ماندن از مصادره به مطلوب کردن دربار، ادبیات خود در این زمینه را معطوف به دیانت ایرانیان کردند و ضمن به‌کارگیری تعبیری نظیر مسلمین، عامه و عموم، اهالی ایران و مانند آن‌ها، در استفاده از واژگانی که ممکن بود حسب زمینه، مخل به مبانی باشد، احتیاطاتی داشتند و احیاناً سکوت کردند.

۵-۶. اتخاذ سیاست تذکر و مذاکره در برابر دربار و دولت

هم آیت‌الله حائری که در وضعیت استبداد مهیب رضاشاهی به احیای حوزه قم پرداخت و هم آیت‌الله بروجردی که در زمانه پهلوی دوم این مهم را برعهده گرفت، ضمن پرهیز از مواجهه مستقیم با قدرت مستقر، سیاست کلانی برای مقاومت اتخاذ کردند که دو ویژگی عمده داشت:

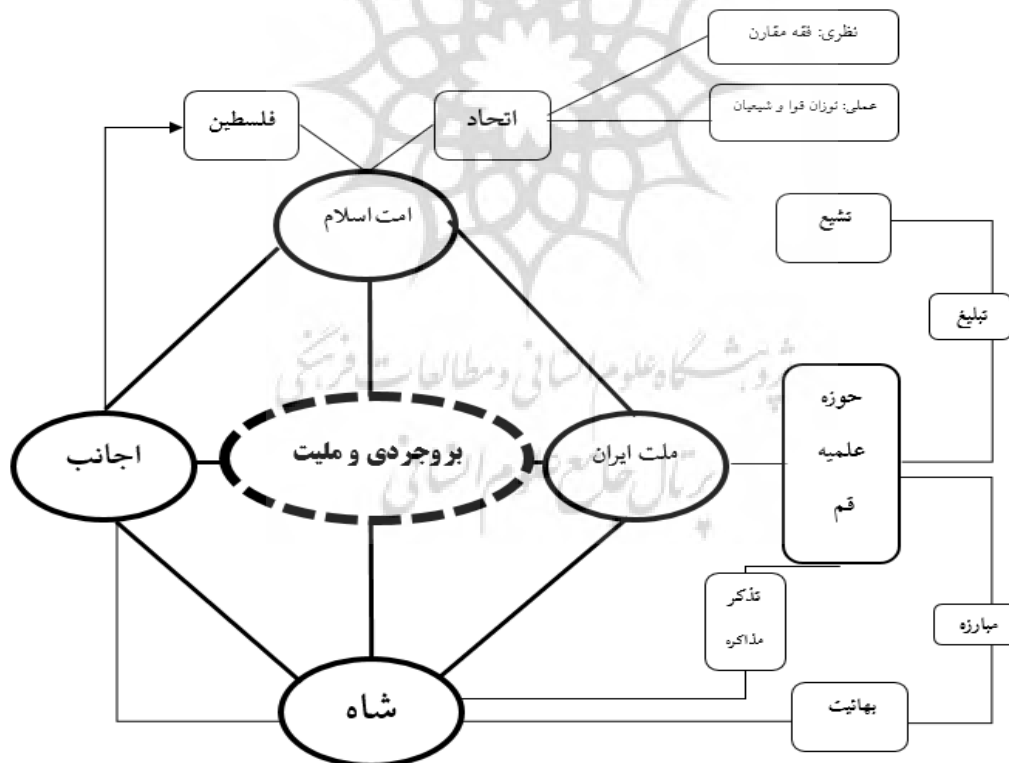
غرب و آمریکا خواسته‌های خود را به‌زور بر او تحمیل می‌کنند و اگر شاه احساس کند که جای پایش در ایران سست است، برای حفظ خود تسلیم بیگانه می‌شود. لذا کوشش ما این است که خیلی احساس ضعف نکند. اگر گاهی مماشات می‌شود، به این جهت است. مصالح مملکت و اسلام را به او تذکر می‌دهیم، اما جوان است و مغرور» (منظور الاجداد، ۱۳۷۹: ۴۲۰).

۱. مثلاً با استنادهای زنان از حق شرکت یا نامزد شدن در انتخابات یا استنادهای بهاییان از برخی حقوق مرسوم

یکی آنکه مشخصاً متوجه وضعیت دین و دینداری در ایران بود و مسئله اصلی را نه استبداد و استعمار، که انحرافات فکری و عقیدتی ایرانیان می‌دید و دوم آنکه در کنار حمایت‌های اقتضایی از دربار یا مماشات با دولت مقتدر، در موضعی حلی، بهبود دین و جایگاه آن در جامعه ایران را هدف گرفته بود.

به‌هرحال آنچه ما از آن به «سیاست سکوت» تعبیر کرده‌ایم، مشخصاً مقاومتی بود که می‌کوشید با تقویت دین، دینداران و نهاد مذهب در ایران، پایگاه از دست‌رفته روحانیت را به آنان بازگرداند و پایگاه علمای شیعه را در میان سایر نیروها تقویت کند. در این مسیر، شیخ عبدالکریم و سید حسین آقا هریک به‌نحوی کوشیدند تا ضمن جبران خسارت‌هایی که به‌زعم ایشان مشروطه و مشروطه‌خواهی به‌گستره و عمق نفوذ روحانیت در ایران زده بود، حوزه علمیه را به سد و سنگری مستحکم در برابر امواج دین‌گریزی و دین‌ستیزی زمانه خود بدل کنند و با تربیت شاگردان، حال و آینده مذهب را در این «مملکت شیعه» رقم بزنند.

بروجدی که رفته‌رفته بازیگر نیرومندی در عرصه سیاسی نیز شده بود و کنشگری‌اش برای شاه، دربار و دولت اهمیت یافته بود، در موارد بسیاری مانند قضایای مرتبط با بهائیت، حق رأی زنان و اعدام فداییان و... با مسئولان عالی به «مذاکره» نشست و در مواردی هم که گمان می‌کرد اساس دیانت در خطر است یا ورود او محل اثر خواهد بود، با «تذکر» به ایشان نهیب می‌زد. این سیاست تذکر البته به‌تدریج به سیاست «هشدار و مخالفت» تبدیل شد و کار به جایی رسید که آیت‌الله با اظهار ناامیدی از ثمربخش بودن این شیوه تعامل با قدرت مستقر، گزینه‌های دیگری را به‌بوته آزمایش گذاشت و برای نمونه سیاست برقراری ارتباطات فرامرزی را به‌کار بست، اما هیچ‌گاه به انقلابی‌گری یا براندازی متمایل نشد.

شکل ۱. شبکه مضامین ملت در نظر آیت‌الله بروجردی

۷. نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد گرچه بروجردی توافق چندانی با دو گروه ناسیونالیست‌ها (جبهه ملی) و انقلابی‌ها (اسلام‌گرایان سیاسی) نداشت، ولی استعمارستیزی و استقلال‌طلبی را فریضه‌ای برای روحانیت می‌دید و در راستای تحقق این هدف، بر همکاری میان سه ضلع کنشگران سیاسی و اجماعی آن دوران، یعنی جبهه ملی (مصدق)، مجمع مسلمانان مجاهد (کاشانی) و تا حدی فداییان اسلام (نواب) تأکید داشت.^۱ افزون بر این، مکاتبات و تعارفاتی که میان مصدق و زعیم وقت حوزه ردوبدل می‌شد، حاکی از رابطه محترمانه بین این دو شخصیت بوده است.^۲

با این ملاحظه، آیت‌الله بروجردی گرچه تلاش می‌کرد خود را به هر طریق از میدان مبارزات و منازعات سیاسی روز دور نگه دارد، به ضرورت استعمارستیزی ایمان داشت و برای حفظ استقلال کشور حتی برای کنشگرانی که با ایدئولوژی ملی و ناسیونالیستی اقدام می‌کردند ارزش و جایگاه قائل بود. به بیان دیگر، بروجردی تلاش می‌کرد منافع گروه‌های مبارز را به یکدیگر پیوند بزند و از این رهگذر اتحادی میان استقلال‌طلبان ملی و فعالان دینی برقرار سازد. کوششی که به نظر می‌رسد تا حد زیادی به ثمر نشست و البته نتایجی برای فرهنگ و جامعه ایرانی به ارمغان آورد که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: ۱. حفظ بخش قابل توجه جامعه جوان کشور از گرایش به مکاتب سیاسی چپ؛ ۲. تشریک مساعی نیروهای ملی و مذهبی؛ ۳. مهار دولت مستبد پهلوی که در صورت قدرت‌یابی، علاقه‌ای به استمرار فرهنگ دینی و نهاد مذهب در جامعه ایران نداشت و آن را صریحاً مانع از رشد و تحقق تجدد می‌دانست؛ و ۴. فراهم آوردن زمینه‌های استقلال ایران در ساحت‌های مختلف اقتصادی، نظامی و سیاسی.

با این همه، طبیعی است که تلاش برای برقراری چنین پیوندی، شروطی داشت که گاهی از سوی یکی از این سه ضلع یا هر سه آن‌ها نقض می‌شد؛ برای نمونه، جمعیت فداییان اسلام با تشدید فعالیت‌های میدانی و ترور و آدم‌کشی بیش از پیش از مرجعیت قم فاصله گرفتند و کار به جایی رسید که آیت‌الله در نقد و نفی آن‌ها سخن گفت.^۳ با این حال آیت‌الله در برخی مواقع و حسب اقتضا به کمک آنان شتافت و حتی در زمینه آزادسازی فداییان از زندان اقداماتی انجام داد، اما این طلاب جوان‌تر بودند که گاهی به او اعتراض می‌کردند^۴ و روابطی را که بروجردی در پی استحکام آن بود، با حوزه و مشخصاً زعیم آن، آیت‌الله بروجردی گسستند.

دیگر سخن آنکه سیاست‌های دین‌ستیزانه رضاشاهی، نصاب خشم و نفرت جامعه مذهبی را فشرده ساخته بود. امری که با توجه به اقدامات متعدد رضاشاه قرار بود اسلام و مسلمانی را در کشور به حاشیه ببرد، با واکنش‌های تند و خشنی مواجه شده بود که چه بسا نه باب میل مرجعیت قم بود و نه برای پهلوی دوم قابلیت هضم داشت. به بیان دیگر، در دوره زعامت بروجردی، پیامدهای سوء سیاست‌های دین‌ستیزانه پهلوی نخست واکنش‌هایی برانگیخته بود که می‌توان از آن به «تولد اسلام سیاسی در بوم ایرانی» تعبیر کرد. توضیح بیشتر آنکه به نظر می‌رسد توسل رضاشاه به دین‌زدایی آمرانه و خشونت‌آمیز، خشم فروخورده جماعت متدین و مذهبی (به‌ویژه در حوزه‌های علمیه) را انباشته کرد و این‌گونه مقدمات ظهور «رادیکالیسم مذهبی» را در سال‌های آتی فراهم آورد؛ به‌خصوص با این ملاحظه که سیاست مذاکره و تذکر آیت‌الله بروجردی نیز نه نظر شاه را جلب کرده بود و نه توانسته بود مطالبات مرجعیت و روحانیت را به شکل کامل جامه عمل بپوشاند.

۱. «مواظب باشید این مثلث حفظ شود و هیچ‌کدام از ضلع‌های آن از هم جدا نشود [...] که اگر یک ضلع از این مثلث جدا بشود، نه تنها به خود آن‌ها ضربه می‌زند که به روحانیت و اسلام نیز ضرر خواهد زد» (بدلا، ۱۳۷۸: ۹۶).

۲. برای نمونه، مصدق در نامه‌ای به آیت‌الله اطمینان خاطر می‌دهد که به شکایات طلاب رسیدگی کند (روزنامه اطلاعات، ۱۶ دی ۱۳۳۱ به نقل از کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۵۸). پس از آن، آیت‌الله بروجردی نیز در سخنانی، از مساعی دکتر مصدق در رفع غائله ۱۴ دی قم تشکر کرده است (روزنامه اطلاعات، ۲۰ دی ۱۳۳۱ به نقل از کاتوزیان، ۱۳۷۹، ضمیمه: ۵۹).

۳. بنگرید به: صالحی و همکاران (۱۳۷۹: ۲۳۹-۲۴۰)

۴. در این زمینه بنگرید به: طباطبایی (۱۳۹۸: ۱۴)، همچنین دوانی (۱۳۷۳: ۳۰۸-۳۱۰) و حائری یزدی (۱۳۸۱: ۸۹-۹۰). به‌علاوه نقل است که آیت‌الله خمینی بعدها نظر انتقادی خود نسبت به مواضع آیت‌الله بروجردی را در نامه‌ای به آیت‌الله سعیدی عنوان داشتند و گفتند: «سلف صالح ما فرصت عجیبی را در موقع رفتن سلف خبیث از دست دادند و پس از آن هم فرصت‌هایی بود و از دست رفت تا این مصیبت‌ها پیش آمد» (خمینی، ۱۳۸۶: ۲۰۸).

نامه آیت‌الله به شیخ محمدتقی فلسفی در سال‌های آخر و مشخصاً در ارتباط با حمایت دولت و دربار از بهاییان، عمق این ناامیدی را نمودار می‌سازد.^۱

بالاگرفتن نبرد مرجعیت با بهائیت سطح نزاع را به جایی رساند که آیت‌الله استمرار آن «حزب منحوس»^۲ را به ضرر استقلال کشور و بقای سلطنت می‌دید و در مقابل از «مذهب تشیع به‌مثابه یکی از اصلی‌ترین مقومات وحدت ملیت^۳ در ایران» تعبیر می‌کرد. این ملاحظه نشان از آن دارد که در متون برجای‌مانده از بروجردی، اگرچه با توجیهاتی، نغیاً و اثباتاً به مباحث ملی کمتر پرداخته شده، اما در جریان مبارزه فرهنگی با همان سیاست تذکر و مذاکره، اتحاد ملت غایتی ارزشمند بوده و مشخصاً در نزاع با بهائیت به‌منزله سپری دفاعی برجسته می‌شود. به این ترتیب به‌نظر می‌رسد آیت‌الله از این گرایش مانند حربه‌ای برای مقاومت در برابر فرقه بهاییه استفاده می‌کند و مذهب تشیع را به‌مثابه هسته کانونی هویت ملی ایرانیان نشان‌دار می‌سازد؛ امری که هم اهداف میراثی نهاد مذهب در ایران و مقابله با انحرافات عقیدتی ملت ایران را تأمین می‌کند و هم با اهمیت‌دادن به بعد مذهبی هویت ایرانی، قدرت بروجردی در جایگاه اول زعیم دینی کشور را به رخ می‌کشد و به او امکان می‌دهد تا در سایر مناسبات مملکتی، قدرت نفوذ حقیقی و حقوقی‌اش را به‌منزله یکی از بازیگران اصلی میدان‌های فرهنگ و سیاست در ایران مشخص کند.

راهبرد امت‌گرایی بروجردی نیز دلالت‌های واضحی در سپهر سیاسی ایران و روابط قم-تهران داشت؛ به‌نحوی که نمی‌توان از این امت‌گرایی، تفسیری ضدملی یا حتی غیرملی عرضه کرد، بلکه این امت‌گرایی در حقیقت راهی برای رهایی‌بخشی ایرانیان شیعه از بند استبداد مضمّر در ناسیونالیسم باستان‌گرای عصر پهلوی بوده است که سعی داشت دو پروژه جداگانه و البته استثنائگرایانه «ایران بدون اسلام» و «اسلام ایرانی» را پیش ببرد.

۸. مشارکت نویسندگان

نویسنده به‌تنهایی تمام مراحل پژوهش و نگارش مقاله را انجام داده است.

۹. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۱۰. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۱. تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

۱۲. منابع

صالحی، سید عباس، احمدی، مجتبی، نجفی، محمدحسن بن باقر، ایزدپناه، عبدالرضا و شرفی، حسین (۱۳۷۹). چشم‌وچراغ مرجعیت: مصاحبه‌های ویژه مجله حوزه با شاگردان آیت‌الله بروجردی. قم: بوستان کتاب.

الگار، حامد (۱۳۷۱). نیروهای مذهبی ایران در سده بیستم. در: سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج. تهران: طرح نو. امین، محسن و شالچی، وحید (۱۴۰۰). تشیع و ملیت ایرانی؛ مطالعه انتقادی جایگاه تشیع در نظریه‌های پژوهشگران ایرانی. فصلنامه مطالعات ملی، ۸۵.

<https://doi.org/10.22034/rjnsq.2021.128208>. ۳-۲۸

۱. بنگرید به: انصاریان خوانساری (۱۳۹۷)، ج ۲: ۶۶۵

۲. بنگرید به: انصاریان خوانساری (۱۳۹۷)، ج ۲: ۶۶۷

۳. بنگرید به: انصاریان خوانساری (۱۳۹۷)، ج ۲: ۶۶۶

- امین، محسن (۱۴۰۲). نایینی و مفهوم ملت؛ استراتژی پذیرش و تصاحب. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۳(۴)، ۱۷۴-۱۹۰. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.366119.1656>
- انصاریان خوانساری، محمدتقی (۱۳۹۷). حقیقتی پنهان؛ خاطرات و اسنادی منتشر نشده درباره زعیم و مرجع عظیم‌الشأن حاج آقا حسین بروجردی. جلد ۲. قم: انصاریان.
- بدلا، سید حسین (۱۳۷۸). هفتاد سال خاطره از آیت‌الله سید حسین بدلا. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۳). زمینه‌های اجتماعی انقلاب ایران. ترجمه علی اردستانی. تهران: نگاه معاصر.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۱). برگ‌هایی از تاریخ حوزه علمیه قم. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱). جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران. تهران: خانه کتاب.
- حائری یزدی، مهدی (۱۳۸۱). خاطرات دکتر مهدی حائری یزدی. به کوشش حبیب لاجوردی. تهران: نادر.
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۶). صحیفه نور. جلد ۱. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خوانساری، سید مصطفی (۱۳۷۰). مصاحبه با آیت‌الله سید مصطفی خوانساری. مجله حوزه، ۸(۴۳-۴۴)، ۵۹-۶۸.
- دوانی، علی (۱۳۷۳). زندگانی زعیم بزرگ عالم تشیع آیت‌الله بروجردی. تهران: مطهر.
- دوانی، علی (۱۳۷۷). نهضت روحانیون ایران (۵جلدی). تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دوانی، علی (۱۳۷۹). مفاخر اسلام. جلد ۱۲. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دوانی، علی (۱۳۸۲). خاطرات و مبارزات حجت‌الاسلام فلسفی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- رضوی، کمال (۱۳۹۳). برهم‌کنش مرجعیت، حکومت و جامعه در دوران مرجعیت آیت‌الله بروجردی. فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۲۱، ۷۵-۱۱۶.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۳۰). دو قرن سکوت؛ سرگذشت حوادث و اوضاع تاریخی ایران در دو قرن اول از حمله عرب تا ظهور دولت طاهریان. تهران: مهرگان.
- سایکل، امین (۱۳۷۱). سیاست خارجه ایران. در: سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمریج. تهران: طرح نو.
- سلطانی طباطبایی، سید محمدباقر (۱۳۷۰). مصاحبه با مجله حوزه، ۸(۴۳-۴۴)، ۲۷-۵۸.
- طباطبایی، سید هادی (۱۳۹۸). فقیهان و انقلاب ایران. تهران: کویر.
- فیرحی، داود (۱۳۹۶). فقه و سیاست در ایران معاصر: فقه سیاسی و فقه مشروطه. تهران: نشرنی.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۷۹). مصدق و نبرد قدرت. به انضمام اسنادی درباره رابطه علما با دکتر مصدق. به اهتمام محمد ترکمان. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.
- کرباسچی، غلامحسین (۱۳۸۰). تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی؛ تاریخ حوزه علمیه قم. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- کربن، هانری (۱۳۹۸). چشم‌اندازهای معنوی و فلسفی ایرانی. جلد ۴. ترجمه ماشاءالله رحمتی. تهران: سوفیا.
- کمالیان، سید محسن (۱۳۹۶). مشاهیر خاندان صدر. قم: رازی.
- مرکز بررسی اسناد وزارت اطلاعات (۱۳۸۷). قیام ۱۵ خرداد به روایت اسناد ساواک. جلد ۱. تهران: وزارت اطلاعات.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰). شش مقاله. قم: صدرا.
- منتظری، حسینعلی (۱۴۰۹ ق). دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الإسلامية. قم: المركز العالمی للدراسات الإسلامية.
- منتظری، حسینعلی (۱۳۹۸). آیت‌الله العظمی بروجردی به روایت آیت‌الله منتظری. به کوشش مجتبی لطفی. تهران: سرایی.
- منظور الاجداد، سید محمدحسین (۱۳۷۹). مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست. تهران: شیرازه.
- میرجلیلی، محمدمهدی (۱۳۸۳). اندیشه‌ها و مواضع سیاسی آیت‌الله العظمی بروجردی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. به راهنمایی داود فیرحی. دانشکده علوم سیاسی و اجتماعی. دانشگاه باقرالعلوم علیه اسلام. قم.